

KGB veikla prieš lietuvių išeiviją tautinio atgimimo metais (1988–1991)

Prasidėjusi „pertvarka“ („perestroika“) pakeitė nusistovėjusią santvarką Sovietų Sąjungoje. Prie naujų pokyčių turėjo derintis ir sovietų saugumo organai. Jų šiurkštaus veikimo galimybės buvo labai apribotos, o kartu prasidėjęs lietuvių tautinis atgimimas pridėjo daug neišsprendžiamų problemų. Dažnai KGB struktūros nebuvo pajėgios paveikti įvykius sau naudinga linkme. Tai pasakytina ir apie LSSR sovietų saugumo padalinio veiklą, nukreiptą prieš lietuvių išeiviją.

Prasidėjus „pertvarkai“ ir tautiniam atgimimui Lietuvoje, sovietų specialiosios tarnybos nenorėjo iš esmės pakeisti požiūrio į lietuvių emigraciją kaip į nesutaikomą priešininką. Kai kuriais aspektais čekistinis požiūris nepakito iki pat KGB padalinio panaikinimo Lietuvos teritorijoje. Sovietų saugumiečių dokumentacijoje dažnai kartotos ankstesnės šabloniškos frazės, padiktuotos iš ankstinio neigiamo ir niekinamo požiūrio į visą išeivijos gyvenimą. Štai 1989 m. apie Vyriausiąjį Lietuvos išlaisvinimo komitetą (VLIK'ą), vieną aktyviausių išeivijos politinių organizacijų, manyta: „Mūsų nuomone, VLIK'as tebelieka viena reakcingiausių lietuvių išeivijos organizacijų, kurstančių nacionalinę nesantaiką Lietuvoje ir skatinančių respubliką išstoti iš TSRS. Ryšium su tuo VSK [Valstybės saugumo komitetas, KGB. – *Aut.*] ir toliau stengsis rinkti informaciją apie VLIK'o vadeivų kėslus prieš Tarybų Lietuvą“¹. Neigiamų dalykų matyta ir kituose

emigraciniuose susivienijimuose, tokiuose kaip Pasaulio lietuvių bendruomenė (PLB), Amerikos lietuvių taryba (ALT), federacija „Santara–Šviesa“ ir kt. Bet šalia neigiamos – niekinamos pažiūros atsirasdavo ir blaivesnių vertinimų, atsižvelgiant į tikrąją padėtį. KGB visuomet matė emigrantų bendruomenėje vienybės stoką, kuri iš tikrųjų egzistavo daugelį metų. Sovietų saugumas manė, jog suvienyti jėgas sunkiai įmanoma net tautinio atgimimo Lietuvoje sąlygomis. 1989 m. pradžioje teigta: „Pastangų apjungimo procesas kol kas neduoda rezultatų, kadangi tarp vedančiųjų emigracinių organizacijų išlieka prieštaravimai dėl kontaktų palaikymo su respublika formų ir metodų“². Čia kalbama apie dvi didesnes išeivijos organizacijas – PLB ir VLIK'ą. KGB manymu, pirmoji labiau rėmė Sąjūdį, o antroji – Lietuvos laisvės lygą. Tačiau lietuvių emigracija vienijosi dėl bendrų tikslų; tą matė, suprato ir KGB. Po bendro PLB ir VLIK'o 1989 m. forumo teigta, jog „nebevyrauja asmeniniai priekaištai ir kaltinimai, o pagrindinis dėmesys sutelkiamas į pagalbos kovojančiai Lietuvai koordinavimą“³. Toks bendradarbiavimas sovietų saugumui buvo visiškai nepriimtinas, nes KGB planavo skaldyti, o ne vienyti išeiviją. Šiai sovietų struktūrai nerimą kėlė ir besiplečiantis išeivijos bendradarbiavimas su Lietuvos žmonėmis. Šiuo klausimu 1989 m. rašyta: „Nemaža dalis respublikos gyventojų, įskaitant tarybines ir partines, o taip pat administraci-

nio aparato darbuotojus, bendraudami su emigrantais ignoruoja tą faktą, kad išeivija politiškai nėra vienalytė ir kad ne visi tautiečiai yra geranoriškai nusiteikę Tarybų Lietuvos atžvilgiu⁴. Toks bendravimas neslopo, o plėtėsi. Po VI Pasaulio lietuvių mokslo ir kūrybos simpoziumo, įvykusio 1989 m., kuriame dalyvavo ir Sąjūdžio atstovai, teigta: „Egzistuoja pilnas tarpusavio supratimas ir interesų susilieėjimas tarp Sąjūdžio vadovybės ir lietuvių emigracinių organizacijų“⁵. Tokia padėtis buvo visiškai nepriimtina KGB, todėl imta planuoti, kaip ją pakeisti. Beje, nebuvo kuriami didžiuliai planai kaip ankstesniais metais, galėję iš esmės pakeisti padėtį, kuri vis labiau komplikavosi sovietų saugumiečių nenaudai, nes jau neturėta plačių galimybių veikti. Tačiau kai kurie sovietų saugumiečiai buvo pasiryžę veikti šioje srityje, nors jų padėtis ypač susikomplicavo po nepriklausomybės paskelbimo, o vėliau dėl nepavykusio pučo Maskvoje iš viso nutrūko veikla prieš lietuvių išeiviją. Menkai suderinti veiksmai vyko iki paskutiniųjų KGB gyvavimo dienų, nes pinigai sovietų saugumui buvo skiriami ir 1991 m.⁶ Svarbiausias KGB tikslas buvo sovietų režimui naudinga linkme paveikti besiplečiantį emigracijos ir Lietuvos žmonių bendradarbiavimą. Taip pat norėta skaldyti bendras jėgas tiek išeivijoje, tiek Lietuvoje ir sutrikdyti jų atliekamą darbą. Kaip pasiekti šiuos tikslus, apibrėžė LSSR KGB 1-ojo skyriaus (žvalgybos) viršininkas Vytautas Karinauskas. Jo vadovaujamas padalinys aktyviausiai veikė prieš lietuvių emigraciją. 1989 m. savo pranešime LSSR KGB kolegijoje jis išdėstė esminius punktus, kaip suaktyvinti darbą su vietine ir užsienio agentūra, „apdoroti“ numatytus asmenis, veikti kontrapropagandinėmis priemonėmis, t. y. leisti spaudinius, kviesti išeivius į SSRS ir juos panaudoti propagandos tikslams⁷. Tuo metu išryškėjo naujas KGB veikimo būdas: numatyta ne tik tiesiogiai veikti prieš lietuvių emigraciją, bet ir panaudoti jos atstovus saviems

tikslams, pirmiausia per juos mėginti paveikti politinius procesus Lietuvoje.

Kaip minėta, KGB iškilo daug problemų. Viena didžiausių buvo susikomplicavusi padėtis agentūros srityje. Įvykus politinėms permainoms, dalis ankstesnių agentų nuspėdami, kad KGB veikla neturi perspektyvų, atsisakė dirbti; ypač tai išryškėjo po nepriklausomybės paskelbimo⁸. Dėl to buvo sunkiau gauti reikiamą informaciją iš užsienio, nes KGB visuomet daug dėmesio skyrė agentų įsiskverbimui į nepalankias organizacijas. Padėtis negerėjo, o tik nuolat komplikavosi. Tiesa, liko ir ištikimų šiai struktūrai agentų, toliau tęsusių savo darbus. Sovietų saugumui teko remtis tik tokiais slaptaisiais bendradarbiais. Tačiau kai kurie iš jų taip pat kėlė savo sąlygas. Pavyzdžiui, agentas Kliugeris žadėjo palaikymą „su sąlyga, kad nebus pralietas kraujas“⁹. Kai kurie agentai jau nebenorėjo dirbti, bet buvo priversti dėl ankstesnių įsipareigojimų ir bijodami atsakomybės už savo darbus. Nors Lietuvos valdžia nepersekiojo buvusių KGB agentų, saugumas norėjo palaikyti baimę tarp savo bendradarbių ir taip priversti juos dirbti. Be to, agentus galėjo skatinti dirbti asmeniniai įsitikinimai ar materialinės naudos siekimas. Tai rodo agentės Gracijos, atvykusios į Lietuvą, pavyzdys. Ji, sovietų saugumo manymu, galėjo dirbti dėl baimės būti sukompromituota, išvaryta iš SSRS arba tikėdamasi gauti materialinę paramą. Gracijai paskirta 1 tūkst. JAV dol. už teiktas žinias¹⁰.

Likę tarnyboje užsienio agentai galėjo laisviau lankytis Lietuvoje, o iš Lietuvos daugiau agentų galėjo būti siunčiama su uždutinimis į Vakarus. Vien LSSR KGB 1-asis skyrius 1989 m. planavo išsiųsti į užsienį 77 agentus¹¹. Tais metais į Vakarų šalis iš viso nusiųsta 170 agentų¹². Galima spėti, kad daugelis jų nepateisino KGB vilčių, nes jie irgi nebuvo suinteresuoti dirbti keičiantis politinei sistemai. Neišlaikydamas ankstesnės agentūros KGB dar mėgino užsienyje verbuo-

ti naujus agentus. Štai 1989 m. norėdamas gauti informacijos planavo įvykdyti „verbuojamąjį priėjimą“ (rus. *вербовочный подход*) prie objekto Radisto¹³. Tačiau didelių laimėjimų nepasiekta.

Stokojant reikiamos informacijos, sovietų saugumui tekdavo naudotis išlikusių ištikimesnių agentų pagalba. Pastariesiems buvo duodamos ir specialiosios užduotys. Pavyzdžiui, agentui Dekanui pavesta „tyrinėti įvairių emigracijos sluoksnių reagavimą į politinius procesus Lietuvoje, išaiškinti reakcinės emigracijos vadeivų planus organizuojant kurstančias provokacines akcijas, palaikant nacionalistinių elementų aktyvizaciją respublikoje“¹⁴. Agentui Galiniui, dirbančiam Vašingtone, duota užduotis susitikinėti su PLB vadovu Vytautu Bieliausku ir tyrinėti PLB veiklą¹⁵. Taip pat planuota išnaudoti agentų Kliugerio, Gracijos, Profesoriaus galimybes didinti prieštaravimus tarp pagrindinių emigracijos centrų¹⁶. Tačiau dažniausiai slaptieji bendradarbiai nesugebėjo ir nebuvo pajėgūs įvykdyti jiems skirtų užduočių. Sėkmingiau dirbo tik Kliugeris, jam pavykdavo pasiekti, kad būtų priimtose palankesnės rezoliucijos Europos Parlamente Stasbūre, jis prisidėdavo prie opozicijos Lietuvos Respublikos valdžiai¹⁷.

Reikiamos informacijos trūkumą lėmė ir kita priežastis: susikomplicavo lietuvių emigracinės spaudos užsakymas ir gavimas. Užsakytų leidinių perdavimas nevyko sklandžiai kaip anksčiau¹⁸ dėl kilusių finansinių ir organizacinių sunkumų.

Neturint didelių galimybių veikti, pasitelktos ankstesnės veiklos prieš išeiviją priemonės. Tam, sovietų saugumiečių supratimu, tiko propagandinės veiklos priemonės. Aišku, dokumentacijoje dažniau vartotas terminas „kontrpropaganda“, tarsi atsakas į priešininko vykdomus veiksmus. Neretai išpuolius pradėdavo pats KGB. Šiais veiksmais siekta sukompromituoti išeiviją. Planuota perleisti knygą „Išdavystės keliu“ anglų ir lie-

tuvių kalbomis¹⁹. Nors knyga kitados (ji išleista 1976 m.) nepadėjo pasiekti norimų rezultatų, bet čekistai tikėjo jos įtaka emigracinei ir Lietuvos visuomenei. Tuo metu lietuvių istorikai ėmė iš naujo tyrinėti XX a. įvykius. Jų pareikšta nuomonė aiškiai netiko sovietų saugumui; pagal ją, viskas buvo aiškinama neteisingai ir pseudoistoriškai. Todėl KGB norėjo perimti iniciatyvą ir leisti leidinius, kuriuose būtų sovietų režimui palankiai aprašoma istorija (ypač prieškario Lietuvos ir pokario partizaninio judėjimo). Tokius leidinius numatyta panaudoti ne tik stiprinant įtaką Lietuvos visuomenei, bet ir propagandinėje veikloje prieš emigraciją. Antai planuose 1988 m. numatyta panaudoti KGB turimą medžiagą: bylą „Banketas“ (susijusią su Lietuvos diplomatų kolegija Vakaruose), tardymų protokolus, anksčiau leistus tendencingus leidinius. Taip pat planuota panaudoti archyvinis agentus Kotiką ir Granitą, anksčiau veikusius užsienyje, ir pritraukti rezidentus Rašidovą, Dymovą, agentą Orestą. Redaguoti parengtus straipsnius turėjo agentas Karalius²⁰. KGB labai tiko straipsniai, kuriuose iš pradžių kritikuota Sąjūdžio vadovybė, o vėliau – Lietuvos valdžia. Juos buvo galima panaudoti lietuvių išeivijai klaidinti, parodyti iškreiptą atsikūrusios valstybės vaizdą. Čia norėta panaudoti ne tik savų bendradarbių parengtus rašinius, bet ir kitų autorių, tiesiogiai nedirbusių KGB, tačiau parašiusių kritiškų straipsnių apie to meto padėtį. Pavyzdžiui, 1990 m. norėta platinti užsienyje ir sąjunginėje spaudoje išspausdinti straipsnį „Pasiklydę tarp trijų pušų“, kuriame kritikuojama tuometinė valdžia²¹. Tačiau visos rengtos propagandinės priemonės nedavė norimų rezultatų, nors jas siekta intensyviai platinti – vien 1989 m. išsiuntinėta 2 tūkst. vnt. propagandinės medžiagos²². Dažnai būdavo nuspėjama, iš kur sklinda tendencinga informacija, ir todėl ji išeiviams nekėlė didelio pasitikėjimo.

Siekiant kliudyti emigrantams aktyviai bendradarbiauti su Lietuvos gyventojais, imtasi paprastos praktikos – trukdyti ar uždrausti atvykti į Lietuvą. 1989 m. VLIK'o pirmininkui Kaziui Bobeliui uždrausta atvykti į SSRS ir Lenkiją, nes jis įvardytas kaip teroristas²³. Taip pat uždrausta atvykti ir kitiems sovietų sistemai nepalankiems asmenims, ypač Sąjūdžio pakviestiems žmonėms, pavyzdžiui, Gintei Damušytei, Algimantui Gureckui, Romualdai Misiūnui, Broniui Nainiui, Viktorui Nakui ir Antanui Razmai²⁴. Tačiau tokia praktika nebuvo naudinga sovietų valdžiai, nes ji ypač neigiamai įvertinta emigracijoje, net suabejota SSRS vykdomos persitvarkymo politikos tikrumu²⁵. Tai visiškai nesutrukdė daugeliui minėtų išeivių atvykti į Lietuvą.

Anksčiau, priešingai nei tautinio atgimimo metais, sovietų saugumas siekė, kad emigrantai lankytųsi tėvynėje, nes taip atsiradavo galimybė juos sekti, išgauti reikiamą informaciją ar apsilankymą panaudoti propagandiniams tikslais. Tą siekta ir aptariamuoju laiku. Norėta, kad vienas ar kitas

emigrantas, jam pačiam to nežinant, atliktų veiksmą, palankų sovietų saugumui. „Ryšium su tuo kai kurių blaiviai mąstančių išeivijos autoritetinių veikėjų apsilankymas ir jų pokalbiai su „Sąjūdžio“ lyderiais turi ir teigiamą pusę. Jie sulaiko ekstremistiškai nusiteikusius asmenis nuo neapgalvotų avantiūristinių žingsnių. Savo ruožtu mes stengiamės sudaryti sąlygas, kad svečių blaivios mintys pasiektų platesnius gyventojų sluoksnius“, – taip planavo veikti KGB²⁶. Pavyzdžiui, jis norėjo saviems tikslams panaudoti ir lietuvių emigracijos vyskupą Paulių Baltakį, jam to nežinant²⁷. Tačiau tai negalėjo pavykti, nes vyskupas rėmė prasidėjusį tautinį atgimimą²⁸. Nepavyko panaudoti ir daugelio kitų asmenų.

Apibendrinant sovietų saugumo veiklą prieš lietuvių išeiviją tautinio atgimimo metais, pabrėžtina, kad ji nebuvo veiksminga, nes nepasiekta reikšmingų rezultatų. Siekiant numatytų tikslų susidurta su daugeliu neišsprendžiamų problemų. Be to, daugelis planuotų veiksmų jau nebegalėjo iš esmės pakeisti bendros padėties, nes ji buvo pasikeitusi ne KGB naudai.

Nuorodos

¹ KGB prie LSSR MT pirmininko gen. mjr. E. Eismunto 1989 m. spalio 10 d. raštas LKP CK „Dėl pasikeitimų lietuviškosios išeivijos organizacijų veikloje“, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau –LYA), f. K-1, ap. 49, b. 324, l. 249.

² KGB prie LSSR MT pirmininko gen. mjr. E. Eismunto 1989 m. sausio 18 d. raštas LKP CK apie reakcinės lietuvių emigracijos požiūrį į procesus respublikoje, *ibid.*, b. 237, l. 7.

³ KGB prie LSSR MT pirmininko E. Eismunto 1989 m. gegužės 30 d. raštas LKP CK, *ibid.*, b. 237, l. 150.

⁴ KGB prie LSSR MT pirmininko E. Eismunto 1989 m. birželio 15 d. raštas LKP CK, *ibid.*, l. 148.

⁵ KGB prie LSSR MT 1989 m. gruodžio 13 d. pažyma apie VI Pasaulio lietuvių mokslo ir kūrybos simpoziumą Čikagoje 1989 m. lapkričio 21–17 d.,

ibid., b. 333, l. 305.

⁶ A. Anušauskas, „KGB ir lietuvių visuomenė“, *Darbai ir dienos*, 2000, t. 21, p. 278.

⁷ J. Banionis, *Lietuvos laisvės byla Vakaruose 1975–1990 metais*, V., 2002, p. 206–207.

⁸ *Iš naujausios Lietuvos istorijos: Dokumentų rinkinys*, K., 1995, p. 115.

⁹ *Ibid.*, p. 28.

¹⁰ KGB prie LSSR MT pirmininko gen. mjr. R. Marcinkaus 1990 m. gegužės mėn. šifruota telegrama KGB prie SSRS MT PGU K valdybos viršininkui gen. lttn. L. Nikitenko, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 237, l. 190–192.

¹¹ KGB prie LSSR MT 1-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo plk. G. Černikovo 1989 m. vasario 2 d. sudarytas 1-ojo skyriaus agentų, planuojančių išvykti į užsienį, sąrašas, *ibid.*, b. 307, l. 171–175.

¹² D. Stancikas, „KGB pastangos 1989-aisiais“, *Laisvės kovų archyvas*, 1996, t. 16, p. 222.

¹³ KGB prie LSSR MT 1-ojo skyriaus viršininko

plk. V. Karinausko 1989 m. kovo 1 d. šifruota telegrama KGB prie SSRS MT PGU A tarnybos viršininko pavaduotojui plk. M. Sockovui apie bendrą kontrpropagandinių priemonių įvykdymą, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 333, l. 56.

¹⁴ KGB prie LSSR MT 5-osios tarnybos viršininko pavaduotojo pplk. V. Šiaudinio 1988 m. lapkričio 17 d. pažyma apie gautą iš užsienio šaltinio Dekano informaciją, *ibid.*, b. 307, l. 119.

¹⁵ Agento Galinio 1990 m. vasario 21 d. agentūrinis pranešimas, *ibid.*, ap. 49, b. 237, l. 183–184; KGB prie SSRS MT PGU K valdybos 4-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo plk. V. Engero 1990 m. kovo 28 d. raštas KGB prie LSSR MT 1-ojo skyriaus viršininkui plk. V. Karinauskui, *ibid.*, l. 181.

¹⁶ KGB prie LSSR MT 1-ojo skyriaus viršininko plk. V. Karinausko 1989 m. kovo 1d. šifruota telegrama KGB prie SSRS MT PGU A tarnybos viršininko pavaduotojui plk. M. Sockovui apie bendrą kontrpropagandinių priemonių įvykdymą, *ibid.*, b. 333, l. 57.

¹⁷ *Iš naujausios Lietuvos istorijos*, p. 25, 36.

¹⁸ KGB prie LSSR MT 1-ojo skyriaus viršininko plk. V. Karinausko 1990 m. kovo 27 d. raštas KGB prie SSRS MT PGU RT valdybos 3-iojo skyriaus viršininkui plk. V. Marejevui, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 237, l. 187.

¹⁹ A. Anušauskas, *op. cit.*, p. 268; KGB prie LSSR MT pirmininko gen. mjr. E. Eismunto 1989 m. kovo 3 d. raštas KGB prie SSRS MT PGU viršininko pavaduotojui gen. mjr. L. Šeberšinui apie lietuvių emigracinių organizacijų priešiškus siekius, *ibid.*, b. 237, l. 134.

²⁰ KGB prie LSSR MT 1-ojo skyriaus viršininko plk. V. Karinausko 1988 m. spalio 19 d. kontrpropagandinių priemonių planas, siekiant išaiškinti respublikos gyventojams politinių procesų esmę Lietuvoje 1930–1940 m., *ibid.*, b. 333, l. 34.

²¹ KGB prie LSSR MT pirmininko gen. mjr. R. Marcinkaus 1990 m. rugsėjo 19 d. raštas KGB prie SSRS MT PGU 1-osios tarnybos viršininkui gen. mjr. V. Ivanovui, *ibid.*, b. 237, l. 206.

²² D. Stancikas, *op. cit.*, p. 218.

²³ A. Anušauskas, *op. cit.*, p. 253; J. Banionis, *op. cit.*, p. 259–260.

²⁴ KGB prie SSRS MT PGU 19-ojo skyriaus viršininko plk. R. Marcinkaus 1989 m. vasario 13 d. šifruota telegrama KGB prie LSSR MT 1-ojo skyriaus viršininkui plk. V. Karinauskui, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 333, l. 7.

²⁵ KGB rezidento 1989 m. vasario 18 d. šifruota telegrama KGB prie LSSR MT pirmininkui gen. mjr. E. Eismuntui apie Pabaltijo emigracijos reakciją į uždraudimą lietuvių nacionalistinių emigracinių organizacijų atstovams įvažiuoti į SSRS, *ibid.*, b. 237, l. 111.

²⁶ KGB prie LSSR MT pirmininko gen. mjr. E. Eismunto 1989 m. gegužės 30 d. raštas LKP CK, *ibid.*, b. 237, l. 151.

²⁷ KGB prie SSRS MT PGU 19-ojo skyriaus viršininko plk. R. Marcinkaus 1989 m. kovo 22 d. šifruota telegrama KGB prie LSSR MT 1-ojo skyriaus viršininkui plk. V. Karinauskui, *ibid.*, b. 333, l. 59.

²⁸ „Vingio parke įvyko stebuklas“, – sako JAV gyvenantis vyskupas Paulius Baltakis“, *Tiesa*, 1989, sausio 4.